ІЗ СПОГАДІВ ПОЗНАНЬСЬКОГО ВЧИТЕЛЯ

— ...Світло лампи, хоч і притемненої, будило мене, і не раз о другій або й о третій годині ночі я бачив, що Михась ще працює. Маленький і хирлявий, в самій білизні, сидів він, схилившись над книжкою, і в нічній тиші стомленим і сонним голосом механічно відмінював латинські або грецькі дієслова з тією монотонністю, з якою в костьолі повторюють слова літанії. Коли я казав йому лягати спати, хлопець відповідав: "Ще не вивчив уроку, пане Вавжинкевич". Але ж я сам займався з ним від четвертої до восьмої, а потім від дев'ятої до дванадцятої, і сам не лягав спати, поки не був певний, що він усе вивчив. Правда, було тих завдань забагато. Через те, скінчивши останній урок, хлопець забував перший. А відмінювання грецьких, латинських, німецьких слів та різноманітні географічні назви створювали в його нещасній голові таку плутанину, що він не міг заснути. Тоді тихенько вилазив з-під ковдри, засвічував лампу і знову сідав за стіл. Коли я його лаяв, він просився і плакав. Потім я так призвичаївся до того нічного сидіння, до світла лампи та до бубоніння відмінків, що коли цього бракувало, сам не міг спати. Можливо, я повинен був заборонити хлопцеві працювати над силу, але що ж тут вдієш? Він мусив щодня хоч сяк-так приготувати уроки, інакше його виключили б з гімназії, а це був би страшний удар для пані Марії, яка по смерті чоловіка, залишившись з двома сиротами, всі надії покладала на Михася. Становище було просто безвихідне, бо я ж бачив, що

надсильне розумове напруження підриває здоров'я хлопця і може загрожувати його життю. Треба було принаймні зміцнювати його фізично, змушувати займатися гімнастикою, багато ходити або їздити верхи, але на все це не було часу. Хлопцеві стільки треба було щодня зробити, стільки вивчити напам'ять, стільки написати, що, правду кажу, не було часу. Кожну хвилину, яку він міг би використати для розваг, для здоров'я, для життя, забирала латинська, грецька і... німецька мови. Коли ранком я напаковував йому ранець книжками, а потім бачив, як угинаються його худенькі плечі під тягарем тих візантійських томів, мені

аж серце стискалось від жалю. Часом я просив про поблажливість до нього, але німецькі вчителі відповідали, що я псую й розбещую хлопця, що Михась, мабуть, мало працює, що він має польську вимову і з найменшого приводу рюмсає. Я сам хворий на легені, самотній і дражливий, тому такі докори отруїли мені не одну хвилину. Хто ж краще за мене міг знати, як Михась працює! Це був хлопець середніх здібностей, але такий наполегливий і при своїй лагідності обдарований такою силою характеру, якої мені не доводилось спостерігати у жодного іншого хлопця. Бідний Михась був палко й самовіддано прив'язаний до матері, а коли йому сказали, що мати дуже нещасна, хвора і якщо він погано вчитиметься, то може цим її добити — хлопець тремтів від цієї думки й цілі ночі просиджував над книжками, щоб її не засмутити. Одержавши незадовільну оцінку, він вибухав плачем, проте нікому не приходило в голову, чого він плакав, яку відповідальність відчував у такі хвилини. Яке кому до того було діло? У нього була польська вимова, от і все. Я його не псував і не розбещував, тільки ро-< зумів краще за інших; а що не лаяв за невдачі, а намагався втішити, то це вже моє діло. Сам я чимало наробився за своє життя, намучився й наголодувався, не зазнав і не зазнаю щастя — хай йому чорт! Навіть уже не гніваюсь, колн про це думаю. Не вірю, щоб варто було жити, але, може, саме через це співчуваю кожній людській біді.

Я принаймні в Михасеві роки гасав по вулицях за голубами або грався коло ратуші в чижика, отож мав час для здорових розваг та веселощів. Мене не мучив кашель; плакав лише тоді, коли мене били; зрештою був вільний, як птах, і ні про що не журився. Михась навіть і того не мав. Згодом життя і його поклало б на ковадло та било б молотом; і він втішався б тим, що хоч малим досхочу попосміявся, напустувався та наганявся на чистому повітрі під сонячним промінням! Але тут я не бачив такого поєднання праці з утіхами дитинства. Навпаки, я бачив дитину, що йшла до школи й поверталася з неї похмура, згорблена під вагою книжок, знесилена, зі зморшками в куточках очей, ладна от-от вибухнути плачем,— і я лише співчував їй і хотів бути для неї розрадою.

Я сам учитель, правда, приватний, і не знаю, що робив би на світі, коли б утратив віру в вартість навчання та користь від нього. Проте думаю, що навчання не повинно бути для дітей трагедією, що латина не може заступити повітря і здоров'я, а гарна або погапа вимова не повинна вирішувати долю маленьких істот.

Думаю також, що педагогіка краще виконує своє завдання, коли дитина відчуває руку, яка її лагідно провадить, а не ногу, яка давить їй на груди й топче все, що вдома її навчено шанувати й любити... Я такий ретроград, що вже напевне не зміню свого погляду в цьому питанні, бо цей погляд все більше в мені зміцнюється, коли пригадую свого Михася, якого я так щиро любив. Шість років я був його вчителем, спочатку як гувернер, а потім, коли він пішов у другий клас гімназії, як репетитор, отож мав час прив'язатись до нього. Зрештою, чого б я мав критися перед самим собою: вія був мені дорогим, бо був сином найдорожчої мені особи... Пам'ятаю, був я собі просто... Вавжинке-вич, приватний вчитель, до того ж хворий на легені, а вона — дівчина з заможної шляхетської родини, просто пані, на яку я не смів би і глянути. Але ж самотнє серце, що його свавільно кидає життя, кінець кінцем мусить до чогось приліпитися, як приліплюється до чого-небудь черепашка, котру свавільно кидає хвиля. Отже, моє серце прилипло до неї. І що тут вдієш? А зрештою, що це їй шкодить? Я не вимагаю від неї більше світла, ніж од сонця, що огріває весною мої хворі груди. Шість років прожив я в її домі, був при смерті її чоловіка, бачив Ті нещасною, самотньою, проте завжди доброю, як ангел, майже святою в своєму вдівстві, бачив, як вона любила дітей... отож мусило так статися. Та це не любов у мені, це швидше моя релігія.

Михась був дуже схожий на матір. Не раз, коли він зводив на мене очі, мені здавалось, що я бачу її перед собою. В нього були ті ж самі ніжні риси, те саме чоло, затінене буйним волоссям, та сама плавна лінія брів, а що вже голос, то достеменно однаковий. У вдачі матері й дитини також було багато спільного — насамперед певний нахил до екзальтації почуттів і поглядів. Обоє вони належали до тієї породи нервових, вразливих, шляхетних і люблячих істот, котрі здатні до найбільшої

самопожертви, але в зіткненні з суворою дійсністю знаходять мало щастя, бо більше віддають, ніж одержують взамін. Тепер ця порода людей вимирає, і мені здається, що який-небудь сучасний натураліст міг би сказати про них, що вони приречені на смерть, бо приходять на світ з вадою серця — надто сильно люблять.

Михасів рід був колись дуже багатий, але через велику любов до... різноманітні бурі розвіяли багатство, а те, що зосталось, не є, правда, злиденністю чи навіть бідністю, але порівняно з тим, що було, не перевищує середнього рівня. Михась народився останнім, отож пані Марія любила його не тільки як власну дитину, а й як свою надію на майбутнє. На своє нещастя, з властивим матерям засліпленням, вона вбачала в синові неабиякі здібності. Хлопець справді не був тупий, але належав до того типу дітей, здібності яких, спочатку середні, розвиваються пізніше, в міру фізичного змужніння і загартування. В інших умовах вія міг би скінчити гімназію й університет і стати корисним працівником на будь-якій ниві. Але в тодішніх умовах він тільки мучився і, знаючи високу думку матері про його здібності, лише даремно напружував сили.

Багато чого бачили мої очі на білому світі, і я вирішив ні з чого не дивуватись, але признаюсь: мусив упевнитись у тому, що витривалість, сила характеру і праця можуть піти на користь дитині, навіть коли в голові у неї така плутанина. В цьому було щось нездорове, і коли б я міг виповісти словами свій жаль і гіркоту, то сказав би разом з Гамлетом, що на світі діються речі, які не снилися філософам...

Я так працював з Михасем, наче від тих оцінок, які він діставав за успіхи, залежало моє власне майбутнє. Та це й зрозуміло: адже у нас обох була одна мета — не засмутити її, показати добрий табель, викликати на її устах щасливу усміхшу.

Коли Михась одержував високу оцінку, він приходив зі школи веселий і щасливий, аж сяяв. Мені здавалось, що в таких випадках він підростав і випростувався; його смутні звичайно очі променились щирою

дитячою веселістю і СВІТИЛИСЬ, як дві жаринки. Віп миттю скидав із своїх вузьких плечей напакованого книжками ранця і, підморгнувши мені, гукав ще з порога:

— Пане Вавжинкевич, мама буде задоволена! Сьогодні одержав з географії... вгадайте що?

А коли я вдавав, що не можу вгадати, підбігав до мене з радісним виразом обличчя і, обнявши за шию, казав ніби на вухо, але дуже голосно:

— П'ятірку! Справді п'ятірку!

То були для нас обох щасливі хвилини. Вечорами в такі дні Михась поринав у мрії й уявляв, що то буде, коли він одержить з усіх предметів найвищі оцінки. Промовляв він не то до мене, не то до самого себе:

— Па різдво поїдемо до Залесина. Падатиме сніг — як то буває взимку — значить, поїдемо саньми. Приїдемо вночі, але ого! мама мене ждатиме, обійме, поцілує, а потім спитає про табель. Я навмисне напущу на обличчя смуток, а тим часом мама читає: з закону божого — п'ятірка, з німецької — п'ятірка, з латини — п'ятірка... самі п'ятірки! Ой пане Вавжинкевич!

І бідному хлопцеві набігали на очі сльози, а я, замість стримувати його, сам линув за ним стомленою уявою і пригадував дім у Залесині, його врочистий спокій, ту вищу шляхетну істоту, котра була в тім домі господинею, і щастя, яке їй принесе повернення хлопця з високими оцінками в табелі.

Я користався такими хвилинами і тлумачив Михасеві, що мама дуже турбується не тільки про його науку, а й про здоров'я, отож він не повинен плакати, коли я виряджаю його погуляти, а спати мусить

стільки, скільки я йому наказую, і не сидіти пізно вночі. Зворушений хлопець обіймав мене за шию й повторював:

— Гаразд, мій дорогий пане, буду здоровий, як грім, і стану такий дужий, що ні мама, ні мала Льоля мене не впізнають.

Я часто одержував від пані Марії листи, в яких вона просила мене дбати про здоров'я хлопця, але з розпачем щоденно переконувався, що погодити навчання із здоров'ям майже неможливо. Якби предмети в школі були занадто трудні, я б вийшов із становища: міг би перевести Михася з другого класу до першого; але він ті предмети, хоч і досить абстрактні, прекрасно розумів. Отже, річ була не в науці, а в тій нещасній німецькій мові, якою хлопець володів недосконало. А цьому вже нічим не можна було зарадити, і я тільки покладав надії на святки, коли відпочинок поправить здоров'я хлопця, підірване надмірною працею.

Якби Михась був байдужішою дитиною, я не так би журився за нього: але він кожну невдачу переживав ще бурхливіше, ніж успіх. На його нещастя, хвилини радості з приводу п'ятірок, про які я згадував, траплялись рідко.

Я так навчився читати по його обличчю, що досить мені було на нього глянути, коли він з'являвся, і я одразу бачив: йому не пощастило.

— Ти одержав незадовільну оцінку?

— Так.

— Не знав уроку? Інколи він відповідав:

— Не знав,— Але частіше: — Знав, та не вмів розказати.

Я навмисне запросив Овіцького, першого учня з Ми-хасевого класу, щоб він робив уроки разом з Михасем, ї Овіцький сказав: Михась дістає погані оцінки головним чином тому, що не вміє... висловитись.

Чим більше хлопець стомлювався розумово й фізично, тим частіше повторювались його невдачі. Я зауважив, що коли Михась, виплакавшись, сідав за уроки, він був тихий і ніби спокійний, але в тій подвійній енергії, з якою він брався до завдань, було щось розпачливе й водночас гарячкове. А часом він ішов у куток, стискав голову обома руками і мовчав: вразливому хлопцеві здавалось, що він копас могилу коханій матері, але Михась не знав, як цьому зарадити, і просто почував себе в зачарованому колі, з якого не було виходу.

Його нічні посиденьки ставали все частіші. Боячись, що розбудить мене і я скажу йому лягати спати, він нишком уставав потемки й виносив лампу у передпокій, там її світив і сідав до роботи. Поки я його на цьому спіймав, він кілька ночей просидів у неопалюваному передпокої. Мені не залишалось нічого іншого, як устати з ліжка, забрати його до кімнати і ще раз повторити з ним усі завдання, щоб переконати його, що він їх знає і що даремно ризикує застудитись. Та він уже й сам, кінець кінцем, не міг збагнути, що знав, а чого не знав. Хлопець втрачав сили, худнув, жовкнув, дедалі більше хмурнів. Інколи траплялося щось таке, з чого я робив висновок, що не сама праця виснажувала його. Одного разу, коли я викладав йому історію, яку "Дядько племінникам розповів",—що на вимогу пані Марії робив кожного дня,— Михась схопився, очі його запалали, і я аж злякався, помітивши допитливий і суворий вираз обличчя та почувши його вигук:

•— Пане Вавжинкевич, то це не казка, а було насправді?.. Бо...

— Бо що, Михасю? — спитав я його здивовано.

Замість відповіді він зціпив зуби, а потім вибухнув таким гірким плачем, що я довго не міг його заспокоїти.

Я питав Овіцького про причину цього вибуху, але він не міг чи не хотів сказати. Проте я здогадався сам. Не було ніякого сумніву, що польській дитині траплялося чути в німецькій школі багато такого, що боляче ранило її, зневажало найпотаємніші почуття; вона стикалася з невизнанням або й погордою та глузуванням з країни, мови, вітчизняних традицій, словом — з усього, що дитину вдома вчили шанувати й любити. Такі зауваження відскакували, як горох від стіни, від інших хлопців, не залишаючи нічого, крім глибокої ненависті до вчителів і всієї їхньої породи. Але такий чесний хлопець, як Михась, переживав ту кривду болісно, а не смів заперечити, хоч, може, йому не раз хотілося кричати від болю, та він тільки обурювався, зціплював зуби, тамував біль у собі й журився. Отож до журби з приводу поганих оцінок долучився невимовно гіркий і глибоко закорінений моральний розлад. Дві сили, два голоси, що їх дитина повинна слухати і які саме тому мають бути узгоджені, шарпали Михася в два протилежні боки. Що одна впливова сила називала білим, гідним пошани, улюбленим, те друга таврувала як від-жиле і смішне; що одна називала доброчесністю, друга — провиною. Отже, в цьому роздвоєпні хлопець ішов за тією силою, до якої рвалось його серце, але разом з тим мусив удавати, що слухає й бере до серця слова супротивні; мусив удавати зранку до вечора й жити в цьому болісному примусі дні, тижні, місяці... Ну й становище для... дитини!

Дивна доля спіткала Михася. Життєві драми починаються звичайно пізніше, коли з дерева молодості опадає перше листя; для Михася ж усе те, з чого складається нещастя: моральний примус, таємна журба, неспокій, даремні зусилля, боротьба з труднощами, поступова втрата надії,— все це почалося з одинадцятого року життя. Ні його тендітна постать, ні слабкі сили не могли витримати такого тягаря. Минали дні, тижні, бідолаха подвоював зусилля, а наслідки були все менші, все жалюгідніші. Ніжні листи пані Марії тільки збільшували цей тягар.

"Бог тобі віддячить, Михасю, великим щастям,— писала мати,—бо я вірю, що ти справдиш надію, яку я покладаю на тебе, і станеш батьківщині й мені втіхою".

Одержавши вперше такого листа, хлопець судомно вхопив мене за руку і, заходячись плачем, повторював:

— Що я можу зробити, пане Вавжинкевич, що я моясу зробити?

І справді, що він міг зробити? Чим він міг зарадити тому, що з'явився на світ без вродженої здібності до мов і не міг висловлюватись по-німецьки?

Настали канікули на "всіх святих". Квартальний табель був зовсім не блискучий: в ньому з трьох найважливіших предметів стояли посередні оцінки. Зваживши на слізні благання Михася, я не послав табеля пані Марії.

— Дорогий пане Вавжинкевич! — просив він, склавши руки.— Мама не знає, що на "всіх святих" виставляють оцінки, а до різдва, може, бог змилується надо мною.

Бідна дитина тішила себе надією, що ще виправить ті погані оцінки, та, правду кажучи, тим самим тішив себе і я. Вважав, що Михась привчиться до шкільної рутини, до всього звикне, удосконалить знання німецької мови, правильніший буде в нього акцент, а найголовніше — все менше часу потребуватиме для науки. Якби не ця надія, я давно вже написав би до пані Марії і пояснив би їй становище. Надії, здається, не були марні. Одразу після свята Михась одержав три найвищі оцінки, причому одну з латини. З усіх учнів у класі тільки він один знав, що від gandeo 1 минулий час буде gavisus sum 2, а знав тому, що, діставши дві найвищі оцінки, спитав мене, як буде по-латині "радію". Я думав, що хлопець ошаліє від щастя. Він написав до матері листа, який починався такими словами:

"Дорога мамусю! Чи знаєш ти, як буде perfectum9 від gandeo? Певно, не знаєш ані ти, мамо, ані мала Льоля, бо на весь клас тільки я один знав".

Михась просто обожнював матір. З того часу він безупинно випитував мене про різні perfectum та parti'

1 Радію (лат.).

2 Зрадів (лат.).

3 Доконаний минулий час (лат.).

сіріа К Утримати найвищі оцінки тепер стало завданням його життя. Але то був короткий спалах щастя. Незабаром фатальна польська вимова зруйнувала те, що спорудила наполегливість, а надмірна кількість предметів не давала— хлопцеві можливості приділити кожному з них стільки часу, скільки потребувала його знесилена пам'ять. Не повезло ще й у такому випадку. І Михась, і Овіцький забули сказати мені про одне письмове завдання і не зробили його. Овіцькому це минулося щасливо, бо його, як першого учня, навіть не спитали, а Михасеві перед усім класом висловили догану і пригрозили виключенням з гімназії.

Вчителі, мабуть, думали, що він навмисне не сказав мені про завдання, щоб його не робити, а хлопець, нездатний на найменшу брехню, нічим не міг довести свою невинність. На своє виправдання він міг би сказати, що й Овіцький забув так само, але цього не дозволяв шкільний кодекс чеснот. Коли я заручився за нього, німці відповіли, що я тільки заохочую хлопця до ледарства. Все це завдало мені багато прикрощів, але ще більше завдало мені неспокою, коли я побачив, як переживає цю подію Михась. Того дня увечері він сидів, стиснувши голову руками, і, вважаючи, що його ніхто не чує, шепотів: "Болить! Болить! Болить!" Лист від матері, що надійшов другого дня вранці, в якому пані Марія обсипала Михася похвалами за п'ятірки, був для нього новим ударом.

— Оце я зроблю матері велику приємність! — стогнав він, затуливши обличчя руками.

Другого дня, коли я начепив Михасеві на плечі ранець з книжками, він заточився і мало не впав. Я хотів був залишити його вдома, але віл сказав, що непогано себе почуває; тільки просив провести його до школи, бо боявся, що запаморочиться голова. Опівдні

Дієприкметники (лат.).

Михась повернувся, одержавши нову трійку з мінусом. Поставлено її за урок, який знав дуже добре, але злякався й не міг вимовити й слова. За ним міцно усталилась репутація хлопчини, пройнятого "суперечними засадами та інстинктами", тупого й лінивого.

Він знав про останні два закиди й боровся з ними, як потопельник з хвилями — розпачливо, але даремно.

Кінець кінцем, хлопець зовсім втратив віру в себе, в свої сили. Він дійшов переконання, що всі його зусилля і праця марні, що він ніколи не матиме правильної вимови, а через те все одно вчитиметься погано, і разом з тим уявляв, що на це скаже мати, як їй буде боляче, як це може підірвати її кволе здоров'я.

Ксьондз із Залесина, який часом писав до Михася, чоловік дуже доброзичливий, але необачний, кожного листа закінчував такими словами:

"Пам'ятай, Михасю, що не тільки радість, а й здоров'я матері залежить від твоїх успіхів в науці та поведінці". Пам'ятав він, пам'ятав аж занадто добре, бо навіть уві сні повторював жалібним голосом: "Мамо! Мамо!" — наче благав у неї пробачення.

А наяву діставав все гірші оцінки. Тим часом швидко наближалось різдво, і щодо табеля вже можна було не мати сумніву. Я написав до пані Марії, щоб попередити її про це. Сказав одверто й рішуче, що хлопець хоровитий і перевантажений, що, незважаючи на найбільші зусилля, не може впоратися з уроками, що найкраще після свят забрати його з гімназії і тримати на селі та насамперед зміцнити його здоров'я. З відповіді я відчув, що її материнське самолюбство було трохи вражене, проте вона відписала мені як розумна жінка і любляча мати. Я нічого не сказав Михасеві про того листа і про намір забрати хлопця з гімназії, бо боявся схвилювати, тільки натякнув: якби щось трапилось, то мати знає, як він старається, і зумів зрозуміти його невдачі. Від цих слів йому стало легше, він довго й сердечно плакав, чого з ним уже давно не траплялось. Плачучи, він приказував: "Скільки я мамі завдаю горя!" Проте знаючи, що незабаром поїде на село й побачить маму, й маленьку Льолю, і Залесин, і ксьондза Машинського, усміхався крізь сльози. Я також хотів якнайшвидше опинитись у Зале-сині, бо мені тяжко було дивитись на стан хлопця. Там чекало на нього серце матері, людська доброзичливість, тиша і спокій. Там наука була своя, рідна, а не чужа й відворотна; там була рідна й чиста вся атмосфера, якою дитячі груди могли легко дихати.

Отож я дожидав для нього свят, як порятунку, і лічив на пальцях дні, що нас від них відділяли, а Михасеві приносили все більше горя. Здавалось, всі нещастя змовились проти нього. Для того щоб діти "краще засвоювали" викладову мову, їм заборонено було вживати якусь іншу в розмові між собою. Михась якось; забув про заборону й знову дістав догану перед класом — "за деморалізацію інших". Це вже було перед святами, отож тим більше мало значення. Мені трудно описати, як цей випадок вплинув на амбітного і вразливого Михася, який хаос мусив постати в його свідомості! Все рвалося в хлоп'ячих грудях, і замість світла в нього перед очима поставала темрява. Він гнувся, як колосок під вітром. Кінець кінцем обличчя одинадцятирічного хлопця набрало просто трагічного виразу: здавалося, що його безупинно душать ридання, а він силкується стримати сльози. Часом очі його дивились, як очі замученого птаха; потім пойняла його дивна задума й

сонливість; рухи його стали наче безладні, а голос млявий. Михась зробився незвичайно тихий, спокійний і механічно слухняний. Коли я казав йому, що час прогулятися, він не заперечував, як колись, а брав шапку й мовчки йшов зі мною. Якби то було збайдужіння, я б навіть зрадів, але я бачин, що під цим крилася хвороблива покірливість долі. Як і раніше, Михась сидів за уроками, виконував домашні завдання, але швидше за звичкою. Видно було, що, механічно відмінюючи різні слова, він думав про щось інше, а швидше ні про що не думав. Одного разу, коли я спитав його, чи він уже все скінчив, Михась відповів сонним і млявим голосом:

— Я гадаю, пане Вавжинкевич, що воно вже ні до чого.

Про матір при ньому я боявся навіть згадувати, щоб не переповнити тієї чаші гіркоти, з якої пили його дитячі вуста.

Я все більше непокоївся про його здоров'я, бо він безупинно марнів і нарешті став майже прозорий. Сітку тоненьких жилок на скронях, що колись проступала під час сильного збудження, тепер видно було завжди. Його обличчя сяяло тепер якоюсь іконописною красою. Жаль було дивитись на цю дитячу, майже ангельську голівку, що справляла враження в'янучої квітки. Ніби й нічого з ним не сталося, а він чах і знесилювався. Він вже не міг нести всіх книжок у ранці, тому я вкладав йому лише деякі, а решту ніс сам, бо тепер щодня проводжав його і в гімназію, і назад додому.

Святки нарешті настали. Коні з Залесина чекали вже два дні, а в листі пані Марії, що прибув разом з ними, говорилось, що там нас усі нетерпляче виглядають. "Чула я, Михасю, що тобі трудно вчитись,— кінчала пані Марія,—тому не сподіваюсь уже високих оцінок, хотіла б тільки, щоб і вчителі твої думали так, як я: що ти зробив усе, на що був спроможний, і що доброю поведінкою прагнув надолужити недостатні успіхи".

Але вчителі думали зовсім інакше, тому табель не справдив і цієї сподіванки. Остання догана перед класом стосувалась поведінки хлопця, про яку пані Марія мала також зовсім інше уявлення. Німецькі вчителі вважали, що тільки та дитина добре поводиться, котра відповідає усмішкою на їхні глузування з "польської відсталості", з польської мови і традицій. З таких етичних міркувань Михась, як безнадійний учень, що тільки даремно займає чиєсь місце, був виключений з гімназії. Цей вирок він приніс увечері. В кімнаті було вже майже темно, бо надворі падав густий сніг, отож я не міг як слід розглядіти обличчя хлопця. Бачив тільки, що він підійшов до вікна, став коло нього й безтямно, мовчки дивився на сніжинки, що крутилися в повітрі. Не заздрив я бідоласі: в нього думки, мабуть, крутились у голові, мов ті сніжинки, але говорити з ним про табель і вирок я не хотів. Так у тяжкому мовчанні минуло хвилин з п'ятнадцять, а тим часом зовсім смеркло. Я взявся укладати речі у скриньку, а оскільки Михась так само стояв коло вікна, озвався до нього нарешті:

— Що ти там робиш, Михасю?

— Правда ж,— відповів він тремтячим голосом, що затинався на кожному складі,— що мама оце зараз сидить з Льолею в зеленому кабінеті біля вогню і думає про мене?

— Може бути. Чого це в тебе так тремтить голос? Ти, бува, не хворий?

— Ні, не хворий, пане Вавжинкевпч, тільки мені дуже холодно.

Я негайно роздягнув його й поклав у ліжко, а роздягаючи, з жалем дивився на його худі коліна й тоненькі, як очеретинки, руки. Я дав йому напитись чаю і вкрив, чим тільки можна було.

— Тепер тобі тепліше?

*— Ага, тепліше. Тільки голова трохи болить.

Бідна голова, було їй від чого розболітись. Змучений хлопець швидко заснув і важко дихав своїми вузькими грудьми, а я незабаром скінчив накувати

свої і його речі. А тому, що теж почував себе недужим, зараз же ліг і собі, погасив свічку й одразу ж заснув.

Десь о третій годині ночі мене збудило світло й монотонне, добре знайоме мені бубоніння. Я розплющив очі, і серце мов тривожно забилось. На столі світилась лампа, а за столом сидів над книжкою Михась у самій сорочці. Щоки його палали, очі він приплющив, наче для більшого самозосередження, голова трохи відхилена назад, а сонний голос повторював:

— Conjunctivus: атет, ames, amet, amemus, ате-tis.J

— Михасю!

— Conjunctivus: атет, ames... Я шарпнув його за плече:

— Михасю!

Він прокинувся і здивовано закліпав очима, дивлячись на мене і ніби не впізнаючи.

— Що ти робиш? Що з тобою, дитино?

— Пане Вавжинкевич,— відповів він, усміхаючись,— повторюю все спочатку, завтра повинен одержати найвищу оцінку...

Я схопив його на руки й заніс у ліжко; тіло його пекло мене, наче вогнем. На щастя, в тім самім домі жив лікар, і я негайно привів його до Михася. Лікареві не треба було довго думати. Якусь хвилину він потримав пульс хлопця, потім поклав йому руку на чоло: у Михася було запалення мозку.

Ой лихо! Видно, багато чого не могло вміститись у його голові.

Хвороба швидко набрала загрозливого характеру... Я послав пані Марії телеграму, і другого дня почув у передпокої тривожний дзвінок, що сповіщав про її

1 —Умовний спосіб: я кохав би, ти кохав би, він кохав би, ми кохали б, ви кохали б... (Дат.)

прибуття. Відчинивши двері, я побачив під чорною вуаллю її лице, біле, як полотно. Пальці її з незвичайною силою вп'ялися мені в плече, а з очей, здавалось, дивилася сама душа. Вона коротко спитала:

— Живий?.

— Живий. Лікар казав, що йому стало легше. Пані Марія відкинула вуаль, на якій осів іній від

її дихання, і вбігла в синову кімнату. Я збрехав їй. Михась справді був живий, але йому не полегшало. Вій навіть не впізнав матері, коли вона сіла біля нього і взяла його за руки. Аж коли я поклав йому на чоло свіжого льоду, він почав мружити повіки й напружено придивлятись до схиленого над ним обличчя. Свідомість лише уривками поверталась до нього, борючися з гарячкою і божевіллям. Губи його тремтіли, він усміхнувся раз і другий, нарешті прошепотів:

— Мама!..

Вона схопила його за обидві руки і так просиділа коло нього кілька годин, навіть не скинувши дорож* нього вбрання. Аж коли я звернув на це її увагу, промовила:

— Справді, я забула зняти капелюха.

А коли вона його зняла, серце моє стиснулось від болю: поміж білявим волоссям, що так прикрашало її молоду, гарну голову, густо біліли срібні нитки. Три дні тому, можливо, їх і не було.

Тепер вона сама зміняла хлопцеві компреси та подавала ліки. Михась водив за нею очима, куди б вона не повернулась, проте знову не впізнавав її. Увечері гарячка посилилась. Він у маренні декламував думу про Жолкевського з "Історичних пісень" Немцевича, часом говорив шкільною викладовою мовою, а то відмінював різноманітні латинські слова. Я раз у раз виходив з кімната, бо не міг цього слухати. Бувши ш>& здоровим, Михась потаємно вчився прислужувати ксьондзові під час відправи, щоб по приїзді додому справити матері прпємпу несподіванку, і тепер мене поймав дрож, коли я чув, як одинадцятирічний хлопчина, вмпраіочи, повторював у вечірній тиші монотонним, згасаючим голосом: Dens mens, Deus meus, quare me repulisti et qaare tristis incedo, dum ajfelgU me inimicus! 1

Мені трудно розказати, яке тяжке враження справ-ляли на мене ці слова. Це було якраз на свят-вечір. З вулиці долинав людський гомін та дзеленькання дзвіночків на санях. Місто набирало радісного святкового вигляду. Коли зовсім стемніло, у вікні по другий бік вулиці стало видно ялинку з засвіченими свічками, оздоблену золотими та срібними блискучими горіхами, а навколо неї дитячі чорняві й біляві голівки з розмаяними в повітрі кучерями. Діти підскакували, мов на пружинах. Вікна сяяли від світла, а всередині лунали радісні, захоплені вигуки. Веселі голоси долинали з вулиці, всюди панувала радість, тільки Михась жалісно повторював: Deus meus, Deus meus, quare me repulisti... Коло воріт зупинились хлопці з звіздою, і незабаром почулася колядка: "В

яслах лежить — хто побіжить?" Ніч народження наближалась, а ми тремтіли, щоб не була вона ніччю смерті.

Якусь хвилину нам здалось, що хлопець опритомнів, бо почав кликати матір і Льолю, але це тривало недовго. Його квапливе дихання часом уривалось. Не залишалось ніякої надії. Ця маленька душа була вже тільки наполовину з нами. Свідомість його вже відлетіла, а тепер і сазі він одходив у якусь темну далину і безконечність і вже нікого не бачив, нічого не відчував, навіть голови матері, що лежала, як мертва, на його ногах. Він збайдужів і вже не дивився на нас.

1 Боже мій, боже мій, нащо ти мене покинув, ї чого я ходжу смутний, коли мій ворог напосівся да мене! (Лат.)

Кожен віддих грудей віддаляв його й ніби занурював у морок. Хвороба поступово одну по одній гасила в ньому іскри життя. В руках хлопця, що лежали на ковдрі, відчувалася вже важка, мертвотна безвладність; ніс його загострився, а обличчя набирало виразу якоїсь холодної поваги. Тільки дихав він все частіше, і звук цей став нарешті схожий на тихе цокання годинника. Ще хвилина, ще одне зітхання, і остання піщинка пересиплеться в клепсидрі, й настане кінець.

Десь опівночі нам здалося, що почалась агонія, бо він став хрипіти і стогнати, немов захлинаючись, а потім раптом замовк. Проте дзеркальце, яке лікар приклав йому до уст, затуманилося від дихання. Через годину раптом зменшилась температура, і ми подумали, що хлопець врятований. Сам лікар мав якусь надію. Бідна пані Марія зомліла.

Протягом двох годин Михасеві ставало все легше. Над ранок, через те, що я сидів коло хлопця вже четверту безсонну ніч і мене все дужче, душив кашель, я.вийшов у передпокій і, лігши на сіннику, заснув. Збудив мене голос пані Марії. Я думав, що вона кличе мене, але в нічній тиші виразно почув вигуки: "Михасю! Михасю!" У мене волосся на голові

стало сторч, коли я вловив той вираз, з яким вона вимовляла синове ім'я. Та поки я схопився, вона сама вбігла до передпокою, затуляючи рукою свічку, і тремтячими губами прошепотіла:

— Михась... помер!

Я щодуху побіг до ліжка хлопця. Так і є. Вгрузла в подушку голова, відкритий рот, втуплені в одну точку очі, знерухомілі риси обличчя не залишали жодного сумніву — Михась помер.

Я накрив його ковдрою, яку мати, зриваючись із ліжка, зсунула з його схудлого тіла, і закрив йому очі, а потім довго приводив до пам'яті пані Марію. Перший день свят минув у готуванні до похорону, і це було для мене страшно, бо мати не хотіла відходити від сина і весь час непритомніла. Вона зомліла, коли люди прийшли брати мірку на труну, потім коли стали вбирати небіжчика, нарешті, коли поставили катафалк. Розпач її щоразу стикався з байдужістю звиклих до таких сцен похоронних служок і переходив майже в божевілля. Вона сама укладала стружки в домовині під атласом, скаржилась, мов у гарячці, що бідній дитині буде низько в голови. А Михась тим часом лежав на ліжку, вже вбраний у новий мундирчик і білі рукавички, закляклий, байдужий і спокійний. Нарешті ми поклали тіло в труну й поставили на катафалк, а навколо засвітили два ряди свічок. Кімната, в якій бідний хлопець иавідмінював стільки латинських слів та виконав стільки завдань, стала схожа на каплицю, бо зачинена віконниця не пропускала знадвору денного світла, а жовтий миготливий блиск свічок надавав стінам якогось урочистого костьольного вигляду. Відтоді, як Михась одержав останню високу оцінку, я не бачив у нього такого ясного обличчя. Його тонкий профіль, звернений до стелі, лагідно усміхався, наче хлопець почував себе щасливим у цих вічних канікулах смерті. У миготливому світлі свічок його обличчя здавалось живим, тільки заснулим. Потроху почали сходитись його товариші, котрі не виїхали на святки з міста.

Забачивши свічки, катафалк і труну, діти здивовано розширювали очі. Може, тих хлопчаків у формених мундирчиках дивувала серйозність і нова роль їхнього товариша. Адже недавно вій був іще між ними, як і вони, гнувся під вагою ранця, переповненого німецькими книжками, одержував незадовільні оцінки, сварили його, виносили публічні догани, кожен з них міг скубнути його за волосся або смикнути за вухо; а тепер він лежав вище за них, такий урочистий, спокійний, оточений світлом. Всі наближались до нього з пошаною і певною тривогою — навіть Овіцький, хоч він і був першим учнем, тепер порівняно з ним небагато важив. Штовхаючи один одного ліктями, хлопці перешіптувались про те, що тепер Михасеві вже до всього байдуже, що коди б навіть прийшов сам "Herr Inspektor" *, то він би уже не схопився, не злякався, а так само спокійно усміхався. Що там уже він, безумовно, може робити, що йому заманеться, може галасувати і навіть говорити потпольськи до маленьких янголяток з крилечками за плечима.

Так перешіптуючись, вони наближались до ряду свічок і проказували "вічну пам'ять" Михасеві...

Другого дня труну накрили віком, забили цвяхами й повезли на кладовище, де грудки мерзлого піску вперемішку зі снігом заховали її від моїх очей... назавжди...

Сьогодні, коли я оце пишу, минуло близько року, але я пам'ятаю і журюсь за тобою, мій милий Михасю, мій квіте, що зів'яв так рано! У тебе була невправна вимова, але чесне серце. Не знаю, де ти є, не знаю, чи чуєш мене, тільки знаю, що твій колишній вчитель кашляє все дужче, почуває себе все гірше, самотніше і незабаром, може, одійде, як і ти одійшов з цього світу...

* Пан інспектор (нім.).